

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI
ƏRƏFƏSİNDƏ İTTİFAQ RƏHBƏRLİYİNİN
XALQ HƏRƏKATINA QARŞI MÜBARİZƏSİ**

Əzizova Rübabə Yasin
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ezizova-r@mail.ru

Açar sözlər: *xalq, müstəqillik, dövlət, tarix, süqut, bərpa, demokratik, siyasi*

Məqalədə göstərilir ki, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycanda baş verən hadisələrin əsas yekunu xalqımızı dövlət müstəqilliyinin bərpasına daha da yaxınlaşdırdı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan yolun hər bir addımının, hadisəsinin yenidən araşdırılması, müvafiq nəticələrin çıxarılması hüquqi demokratik dövlət quruculuğunun perspektivlərinin müəyyən edilməsi baxımından mühüm siyasi əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan yolun son mərhələsinin diqqətdən kənar qalmış və ya az tədqiq edilmiş bəzi məsələlərinə nəzər salınmış, bəzi qənaətlər söylənilmişdir. Bildirilir ki, müstəqilliyimizə qarşı yönələn bütün cəhdlərin qarşısı yalnız o halda alın bilər ki, bütün xalq milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dövlət müstəqilliyimizin toxunulmazlığı ideyası ətrafında vahid cəbhədə birləşə bilsin.

**БОРЬБА СОЮЗНОГО РУКОВОДСТВА ПРОТИВНАРОДНОГО
ДВИЖЕНИЯ НАКАНУНЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Азизова Рубабе Ясинь

Ключевые слова: *народ, независимость, государство, история, распад, восстановление, демократическое, политическое*

В статье указывается, что основные итоги событий, произошедших в Азербайджане накануне распада СССР, приблизили наш народ к восстановлению государственной независимости. Важно пересмотреть каждый шаг и событие на пути восстановления государственной

независимости Азербайджана, сделать соответствующие выводы, определить перспективы построения демократического государства, основанного на верховенстве закона. Это также имеет политическое значение. В статье рассматриваются некоторые из наиболее запущенных или малоизученных вопросов завершающего этапа на пути восстановления государственной независимости Азербайджана и делаются некоторые выводы. Утверждается, что все попытки против нашей независимости могут быть предотвращены только в том случае, если все люди, независимо от национальности, смогут объединиться на едином фронте вокруг идеи нерушимости нашей государственной независимости.

STRUGGLE OF THE UNION LEADERSHIP AGAINST THE POPULAR MOVEMENT ON THE EVE OF THE RESTORATION OF THE STATE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN

Azizova Rubabe Yasin

Keywords: *people, independence, state, history, disintegration, recovery, democratic, political*

The article states that the main results of the events that took place in Azerbaijan on the eve of the collapse of the USSR brought our people closer to independence. It is important to reconsider every step and event on the way of restoring the state independence of Azerbaijan, to draw appropriate conclusions, to determine the prospects for building a democratic state based on the rule of law. It also has political implications. The article examines some of the most neglected or poorly studied issues of the final stage on the path of restoring the state independence of Azerbaijan and draws some conclusions. It is argued that all attempts against our independence can be prevented only if all people, regardless of nationality, can unite on a united front around the idea of the inviolability of our state independence.

Giriş. 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bir əsrdə ikinci dəfə bərpa edildi. Həmin tarixi andan bizi 30 ilə yaxın bir müddət ayırır. O hadisədən keçən hər bir gün, il bir daha sübut edir ki, bu yolda tökülən qan, çəkilən əzab-əziyyətlər əbəs olmamışdır. Əgər xalqımız özü özünün taleyinə sahib çıxmasaydı, bu günkü qüdrətli Azərbaycan yəqin ki, olmazdı. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etməsəydi, 30 ilə yaxın erməni işğalında olan

torpaqlarımızı azad edə bilməzdi. 44 günlük Vətən müharibəsinin ikinci mərhələsində Milli Ordunun rəşadəti, ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi çox böyük tarixi, siyasi nailiyyət, uğur oldu. Məhz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası bu tarixi qələbəmizə yol açmış oldu.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycanda baş verən hadisələrin əsas yekunu xalqımızı dövlət müstəqilliyinin bərpasına daha dayaxınlaşdırdı. Sonda çoxdan gözlənilən tarixi hadisə baş verdi.

Bu tarixi nailiyyət haqqında bu günə qədər çoxlu tədqiqatlar aparılmış, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmışdır. Lakin SSRİ-nin süqutu ərəfəsindəki illərdə elə vaxtlar, hətta günlər olmuşdur ki, baş verən hadisələr, proseslər əvvəlki onillərlə müqayisədə daha əhəmiyyətli, yaddaqalan olmuşdur.

Yaşadığımız günlərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan yolun hər bir addımının, hadisəsinin yenidən tədqiqi, araşdırılması, onlardan müvafiq nəticələrin çıxarılması hüquqi demokratik dövlət quruculuğunun perspektivlərinin müəyyən edilməsi baxımından həm elmi, həm də mühüm siyasi əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan yolun son mərhələsinin diqqətdən kənar qalmış və ya az tədqiq edilmiş bəzi məsələlərinə nəzər salınmış, bəzi qənaətlər söylənilmişdir.

20 yanvar faciəsinin müstəqillik uğrunda hərəkətə təsiri. 1990-cı ilin əvvəllərindən başlayıb bizi müstəqilliyə aparan azadlıq mübarizəsinin son iki ilə yaxın müddəti xalq hərəkətinin daha mütəşəkkil xarakter alması ilə müşahidə olunurdu. Hərəkət mütəşəkkil olduqca, mövcud rejim gah sosial-iqtisadi problemlərin həllinə diqqət yönəltməyə, gah da idarəçilik sistemində müəyyən dəyişikliklər etməyə çalışırdı. Rejimin birbaşa Moskvadan idarə edilən siyasəti birbaşa milli azadlıq hərəkətinə hər vasitə ilə mane olmağa, onun təsirin heçə endirməyə yönəlmişdi.

Əgər Moskva və onunla əlbir olan rejim bu məqsədlə ilk vaxtlar daha çox Dağlıq Qarabağda seperatçıların özbaşınalıqlarının qarşısını almamaqla respublika daxilində siyasi sabitliyi pozmağa çalışırdılarsa, bir az keçmiş daha iyrənc və təhlükəli vasitələrə keçildi. Bu vasitələr arasında daha ağır, kəskin, qeyri – insanı olan məhz 20 Yanvar faciəsinin törədilməsi oldu.

20 yanvar faciəsinin nəticələri müəyyənləşdirildikdən sonra məlum olmuşdu ki, *“sovet qoşunlarının təcavüzü nəticəsində, bir gün ərzində Bakıda 137 nəfər öldürülmüş, 700-dək insan yaralanmış, 800-dən çox adam qanunsuz həbs edilmişdi. Öldürülənlər arasında 5 millətin nümayəndələri, 20-dən çox qadın, uşaq var idi. Həlak olanlar arasında yetkinlik yaşına çatmayanların, qadınların, qocaların, şikəstlərin də olması bir daha sual doğururdu ki, Qorbaçov və ətrafındakıların “millətçi ekstremistlər” adlandırdıqları bunlar idimi?”* [11].

Yanvar faciəsinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti çoxdur və ona bu gün də diqqət yetirilməsi, mahiyyətinin, nəticələrinin anlaşılması dövlət müstəqilliyinin bərpası, onun qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin yeni perspektivləri baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən məhz 20 Yanvar faciəsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparıcı yolu bir qədər də yaxınlaşdırmış oldu.

Mərkəzin yeni itaətkar təmsilçisi. Moskva 20 yanvar faciəsi zamanı *“respublikadan gizlincə qaçmış Ə.Vəzirovun yerinə hakimiyyət uğrunda mübarizədə bütün vasitələrdən istifadə edərək qalib gəlmiş Ayaz Mütəllibovu yanvarın 24-də Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçdirdi.Yerlərdə kommunistlərin hakimiyyəti ordunun köməyi ilə yenidən bərpa edildi”* [5].Yanvar faciəsindən sonra *“1990-cı ilin mayın 18-də Ali Sovetin sessiyasında Moskvanın “gözləntilərini” artıq doğrultmuş A.Mütəllibovun Azərbaycan Respublikasının ilk prezidenti seçilməsi”* də gözlənilməz hadisə demək deyildi [9,s.19].

1990-cı ilin yaz və yayında respublikanın ictimai-siyasi həyatında bir neçə yadda qalan əhəmiyyətli hadisələr də baş verdi. Bunların ümumi məzmunu hakimiyyətin demokratik qüvvələrin təzyiqləri qarşısında geri çəkilərək əvvəllər mümkün sayılmayan bəzi güzəştlərə getməsi idi. O cümlədən, 1991-ci il 21 mayda *“28 may - 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı gün - Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasıgünü elan edildi”* [12]. Bunun ardınca üçrəngli bayrağımız parlament binası üzərində dalğalandı.

Qarabağ hadisələrinin gedişində respublikada və yerlərdə idarəçilik orqanların formalaşmasında bəzi dəyişikliklər edilmişdi. Əvvəllər Azərbaycan KP-nın rayonlardakı yerli partiya komitələrinin birinci katibi vəzifəsi faktik və real rəsmi idarə orqanı idi. Siyasi islahatların gedişində prezident vəzifəsi postunun təsis edilməsindən sonra yerlərdə rayon icra hakimiyyətlərinin başçısı və onun aparatı təşkil olundu. Hətta rayonlarda hər iki quruma eyni adamın başçılıq etməsi də adi qəbul edilirdi.

Eyni sözləri respublika prezidenti haqqında da demək olar. A.Mütəllibov respublika partiya təşkilatının birinci şəxsi olarkən, bəhs etdiyimiz sessiyada həm də prezident vəzifəsinə seçildi və *“1991-ci ilin avqustunda dövlət çevrilişinə cəhd adı verilən siyasi şoudan sonra Azərbaycan KP-nınburaxılmasına qədər”* [13, s.277] hər iki vəzifəni icra edirdi.

Qeyd edək ki, may sessiyasındakı prezident seçkiləri demokratik qaydada keçirilməyərək yenə də əvvəlki illərin formal seçki proseduruna bənzəyirdi. Deputatların əksəriyyətinin rayon partiya təşkilatlarının başçılarından, digər partiya-sovet və təsərrüfat kadrlarından ibarət olduğu bir şəraitdə başqa nəticə gözləmək də mümkün deyildi.

Seçkilərin gedişi göstərdi ki, azsaylı formal müşahidəçilər seçkiləri təmtəraqlı sözlərlə yeni siyasi islahatların qələbəsi kimi təqdim etsələr də,

əvvəlki illərdə olduğu kimi, seçki məntəqələri çox yerdə boş idi, seçici fəallığı son dərəcə az olmuşdu.

Milli azadlıq hərəkatının lideri. H.Əliyev 1990-cı ilin iyulun 20-də Bakıya qayıtdıqdan sonra siyasi təcrübəsindən istifadə edərək iqtidara Dağlıq Qarabağ probleminin aradan qaldırılması üçün öz yardımını, xalqın bütün qüvvələrinin bu məqsəd ətrafında səfərbər edilməsini təklif etsə də, həm iqtidar, həm müxalifət cəbhəsindəki müəyyən qüvvələr bu böyük şəxsiyyətin kölgəsində qalacaqlarındanmı, siyasi qısqanclıqdanmı, ya da başqa əsassız səbəblərdən bunu istəmədilər. Bu səbəbdən də Bakıdan Naxçıvana qayıtmağa məcbur olan H.Əliyev Naxçıvan MSSR və Azərbaycan SSR-in deputatı kimi həmin günlərdə bir çox səmərəli işlərin təşəbbüskarı oldu və onlara başçılıq etdi. *“Ümummilli lider Naxçıvanda əhali qarşısında çıxışında, yerlərdə sadə insanlarla görüşlərində Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, respublikanı düşdüüyü ağır sosial-iqtisadi durumdan çıxarmaq yolları haqqında fikirlərini bir daha bəyan etdi”* [8].

Burada bir məsələ haqqında öz qənaətimizi bildirmək istərdik. Əgər AXC-nin elan edilməsinin ardınca *“hökumət 1918-ci ilin iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra”* [7, s.138] azadlıq hərəkatı, istiqlal bayrağı Gəncədən Bakıya gəlmişdisə, indi məhz H.Əliyevin çağırışları və təşəbbüslərindən sonra həm azadlıq, həm də müstəqillik rəmzi olan üçrəngli bayrağımızın Bakıya yolu məhz Naxçıvandan başladı.

“Heydər Əliyevin 1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan Ali Məclisinin sədri seçilməsi” [8] belə deməyə əsas verir ki, həmin dövrdə onun Naxçıvana gəlişi ilə milli azadlıq hərəkatının mərkəzi də Bakıdan Naxçıvana keçdi və bu hərəkatın dəyişməz lideri də məhz Heydər Əliyev oldu. Heydər Əliyevin əsil və mübariz vətəndaşlıq mövqeyi, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda ölkə parlamentinin tribunasından etdiyi qətiyyətli çıxışlar, ümummilli problemlərin həllinə xidmət edən səmərəli təklifləri onu tezliklə milli azadlıq hərəkatının gerçəklidərinə çevirdi.

H.Əliyevin birbaşa təşəbbüsü nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Azərbaycan KP-nin fəaliyyətinin dayandırılması, onun bütün strukturlarının ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edilməsinə nail olundu. O, müdrik, uzaqgörən siyasəti ilə xalqın azadlıq mübarizəsini istiqamətləndirdi. *“1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan parlamenti onun sədrliyi ilə keçirilən sessiyası Muxtar Respublikanın adından “Sovet Sosialist” sözlərinin götürülməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli, aypara və səkkizguşəli ulduz nişanlı bayrağının dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi və bu barədə Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırılması haqqında tarixi qərarlar qəbul etdi”* [5]. Bütün bunlar böyük siyasi uzaqgörənliyin nəticələri idi.

Respublika Ali Sovetinə 1990-cı il seçkiləri. 1990-cı ildə siyasi həyatda yadda qalan, cəmiyyətdəki vəziyyətə təsir gücünə görə xüsusi fərqli olan daha bir hadisə respublika Ali Sovetinə seçkilər kampaniyası oldu. Həmin ilin oktyabrın 14-də baş tutan alternativ əsaslarla keçirilməsi nəzərdə tutulan seçkilərdə 360 deputat mandatı uğrunda mübarizə iqtidarla müxalifətdə olan qüvvələrin qarşıdurmasının, sonuncuların demokratiya uğrunda mübarizəsinin növbəti sınağı oldu. *“1990-cı ilin sentyabrın 30-da və oktyabrın 14-də keçirilmiş seçkilər Azərbaycanda ilk çoxpartiyalı seçkilər idi. Seçkilərdə kommunistlər 360 deputat mandatından 280-ni, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi 45-ni, bitərəflər isə 20-ni əldə etdilər”* [2].

Seçkilərin nəticələri haqqında birmənalı danışmaq düz olmazdı. Əvvəlki seçkilərlə müqayisədə namizədlərin yaş, peşə fəaliyyəti, siyasi baxışları baxımından fərqlərin olması Azərbaycan cəmiyyəti yeniliklər demək idi.

Demək olar ki, ilk dəfə alternativ namizədlər olmaqla keçirilən bu seçkilərdə bəzi siyasi partiyaların, o cümlədən AXC-nin bir neçə namizədi deputat mandatı qazana bilsə də, korpusun böyük bir hissəsi sovet dönməsində olduğu kimi seçkilərdə hakimiyyətin namizədləri seçkilərin nəticələrinin saxtalaşdırılması, elektoratın ələ alınması və digər qeyri-qanuni təsirlərin nəticəsində parlamentə yol tapa bildi.

Hər bir halda deputat korpusunun, qismən olsa belə, təzələnməsi, dünənə kimi xalq hərəkətini, meydan hərəkəti qəhrəmanlarının xalqın hüquq və maraqlarını qanunvericilik yolu ilə təmsil etmək imkanı əldə etməsi siyasi əhəmiyyəti ilə bərabər, sözsüz ki, ötən 2 ilin siyasi hadisələrinin, xalq hərəkətinin gedişi nəticəsində baş vermişdir.

Dəyişilmiş respublika rəhbərliyinin mövqelərini tənqid edən xalq hərəkətinin, yeni yaranmış ictimai-siyasi cəmiyyətlərin təmsilçiləri olan deputatlar-İ.Qənbər, T.Qarayev, E.Məmmədov və başqalarının sessiyalardakı çıxışları xalq hərəkətinin gedişində səslənən çağırışların, irəli sürülən tələblərin parlament tribunasında və yığıncaqlarında indi daha qətiyyətli və konkret səslənməsi demək idi.

Yeni ittifaq müqaviləsi ətrafında siyasi oyunlar. Təəssüf ki o vaxtki Azərbaycan rəhbərliyi ittifaq miqyasında gedən proseslərin hansı istiqamətlərdə cərəyan edəcəyini nəzərə ala bilmirdi. 1990-cı ildə ətrafında siyasi ehtirasların qızıxdığı məsələlərdən biri də M.Qorbaçovun guya ittifaq müqaviləsinin yeni redaksiyasına, ittifaqın qalıb-qalmamasına münasibət bildirilməsi və digər müzakirələrin aparılması idi. M.Qorbaçovun 1990-cı il noyabrında yeni ittifaq müqaviləsinin imzalanması ilə guya dağılmaqda olan ittifaqı xilas etmək cəhdləri əslində siyasi manevr olaraq onu dağıtmaq prosesini daha da sürətləndirmişdi.

Həmin vaxt ittifaqdakı mövcud siyasi ab-hava yaxın vaxtlarda ciddi dəyişikliklərin labüdlüyündən xəbər verirdi. Siyasi həyatda Kommunist

Partiyasının aparıcı rolu, onun digər siyasi qüvvələr üzərindəki üstün mövqeyi hələ də qalmaqda idi. Mərkəzdən başlayaraq, Bakıya da gəlib çatan demokratikləşmə prosesinin gedişində partiyanın fəaliyyətində yenilənmiş siyasi-iqtisadi şəraitə uyğun iş prinsiplərinin olmaması bir çox məqamlardan xəbər verirdi. Ən əsas, aydın oldu ki, respublika partiya təşkilatı, onun rəhbərliyi nə başlanmış ümum siyasi islahatların, nə də cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən proseslərin önündə gedib onları idarə etmək imkanlarına sahib durmamışdı.

Bu cür ətalətli mövqe M.Qorbaçovun təklifi ilə guya yenilənmiş siyasi ittifaqa, yeni ittifaq müqaviləsi hərəkətinə münasibətdə özünü bir daha göstərmiş oldu. Belə ki, digər müttəfiq respublikalarda bütün siyasi qüvvələr tərəfindən hakim marksist-leninçi ideologiyasının mənənəsindən çıxmaq, cəmiyyətdə normal, ahəngdar inkişafa nail olmaq çağırışları səsləndirildiyi halda, respublika partiya təşkilatı hadisələrin siyasi axarında ən axırda dayanaraq mühafizəkar mövqelərin əsarətindən qurtara bilmirdi.

Bunun nəticəsi idi ki, SSRİ-nin qalib qalmaması adı ilə keçirilən referendumda iştirak etməkdən açıq imtina edən, yaxud məsələyə müəyyən şərtlər daxilində baxmağa çalışan bəzi müttəfiq respublikaların adları çəkilsə də, Azərbaycanın adı burada da eşidilmədi.

1991-ci il martın 17-də referendumu və Azərbaycan. SSRİ Xalq Deputatlarının IV qurultayında ittifaq müqaviləsi ətrafında mövqelərin qətiləşməsi üçün *“1991-ci il martın 17-də referendum keçirilməsi qərarı qəbul edildi və bu baş tutdu”* [14, s.127]. Xalq hərəkətinin və digər millətçi qrupların nisbətən güclü olduğu, öz hökumətlərinin mövqeyinə təsir imkanları geniş olan Latviya, Litva, Estoniya, Moldova, Gürcüstan respublikalarında referendumun keçirilməsindən imtina edilsə də, *“Azərbaycan bu referendumda iştirak etmişdi və iştirakçıların 93,3 faiz seçici ittifaqın qalması leyhinə səs vermişdi”* [14, s.140].

Yenə də seçki sistemində əvvəlki illərin “ənənələrinin” hələ də qaldığı şəraitdə keçirilən *“bu kampaniyada guya seçicilərin 75 faizinin seçki məntəqələrinə gəlməsi, onların 93 faizinin ittifaqın qalması lehina səs vermələri elan olunmuşdu”* [8]. Müqayisə üçün deyək ki, bu göstərici yalnız Mərkəzi Asiya respublikalarından geri qalaraq guya səsverənlərin ittifaqın qalması tərəfdarı olduğunu göstərməyə xidmət edirdi. Lakin bu, reallığa uyğun gəlmirdi.

Respublika rəhbərliyi heç cür anlaya, bu fikri yaxına buraxa bilmirdi ki, istər sonu yaxınlaşan ittifaqda, istərsə də onun ali idarəçilik orqanı, başlıca siyasi qüvvəsi kimi öz təsirini hələ də saxlaya bilən Sov.İKP sıralarında hadisələrin önündə, arxasınca itaətkarcasına getdiyi mühafizəkar qüvvələr yox, M.Qorbaçovun özünün və yaxın ətrafının dairəsi çıxış edir.

Azərbaycan avqust hadisələri günlərində. 1991-ci ilin avqust günlərində SSRİ-nin süqutunun son aylarının başlanğıcı sayılan daha bir siyasi şouda və

onun ətrafında baş verənlərdə Azərbaycan rəhbərliyinin yenə də çevik reaksiya vermək bacarığında olmadığını bir daha aydın oldu. Belə ki, yeni ittifaq müqaviləsinin imzalanması ərəfəsində M.Qorbaçovun gizlicə hazırladığı senari əsasında “1991-ci ilin avqustun 19-da səhər saat dördə SİTA SSRİ-nin bir sıra bölgələrində fövqəladə vəziyyət tətbiq olunduğunu elan etdi. Fərman əsasında SSRİ-nin vitse-prezidenti G.Yanaev SSRİ prezidentinin vəzifələrini öz üzərinə götürdü” [14, s.149]. Fərmanda Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin (QKÇP) yaradılmasından və hakimiyyətin ona keçməindən bəhs edilirdi. Bu gözlənilməz hadisəsiyasi vəziyyətdə daha da gərginləşdirdi.

Çox təəssüf ki, hadisənin mahiyyətə dövlət çevrilişi olmasına qiymət verməyən, ümumiyyətlə belə bir hadisənin SSRİ-nin siyasi sisteminin dayaqları olan təhlükəsizlik sisteminin vəziyyəti kifayət qədər nəzarətə saxladığı bir vaxtda Rusiya Federasiyası və bəzi müttəfiq respublikalarda rəhbərlik səviyyəsində, ictimai-təşkilatlar, siyasi partiyalar tərəfindən hadisənin pisləndiyi halda, Azərbaycan rəhbərliyi “komitəçiləri” müdafiə etməklə, bir daha öz mühafizəkar mövqələrini nümayiş etdirdi.

Həmin günlərdə Azərbaycandakı siyasi partiyaların əksəriyyəti bu antikonstitusyon hadisəni pisləməklə, ittifaq üzrə bu mövqeni müdafiə edən siyasi qüvvələr, demokratik təsisatlar və digər qüvvələrlə həmrəylik nümayiş etdirdi.

1991-ci ilin yayında Moskvada komitəçilərin məğlubiyyətindən sonrakı “hadisələr siyasi həyatda cərəyan edən proseslərə və A.Mütəllibovun mövqeyinə daha çox təsir göstərirdi” [13,s.265].

Xalq hərəkətinin iki yeni uğuru. Həmin günlərdə H.Əliyevin də deputatlar korpusunda olması, onun müstəqillik uğrunda mübarizənin son mərhələsində xalqı tək buraxmaması milli-azadlıq mübarizəsinin gedişinə yeni bir ab-hava gətirmiş oldu.

“1991-ci ilin fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasının gündəliyi müzakirə olunan məsələlərin rəngarəngliyi, taleyüklü xarakter daşması ilə fərqlənirdi” [5]. Müzakirələrin əsas istiqaməti olaraq respublikadakı dərin böhranın, Dağlıq Qarabağ probleminin səbəbləri, onların aradan qaldırılması üçün cəmiyyətdə milli vəhdətə, birliyə nail olmağın zərurliyi haqqında geniş danışılsa da, lakin əməli olaraq bir nəticəsi olmadı.

Sessiyada H.Əliyevin ittifaq və respublika rəhbərlərinin ünvanlarına söylədiyi kəskin tənqidlər həqiqətdə sovet rejiminin, onun liderlərinin Azərbaycana qərəzli münasibətinə qarşı ittihamnamə demək idi.

Sessiyanın gedişində demokratik qüvvələrin, xalq hərəkətinin təkidli tələblərinin nəzərə alınmasının nəticəsi kimi respublikanın adından “sovet, sosialist sözlərinin götürülməsi adi bir hadisə olmayaraq, artıq Azərbaycan cəmiyyətində yaranmış yeni siyasi reallığın əksi, nəticəsi demək idi. Həmin

gündən dövlətimizin adı dəyişdirilərək, "Azərbaycan Respublikası" adlandırıldı" [5].

Demokratik qüvvələrin fəallaşması. Respublika rəhbərliyindən, onun təmsil etdiyi Azərbaycan KP-dən fərqli olaraq, cəmiyyətin digər qütbündə siyasi dəyişikliklərin, islahatların sürəti cəmiyyətdəki yeniləşmə prosesinə həmahəng idi. Əgər 1991-ci ilin ortalarına qədər AXC, demək olar ki, ən çox üzvləri olan, yeganə mütəşəkkil siyasi təşkilat idisə, indi vəziyyət bir qədər dəyişmişdi. AXC daxilində milli azadlıq hərəkatının perspektivlərinə və yeni şəraitə uyğunlaşması məsələlərinə fərqli mövqelərdən yanaşan yeni siyasi qruplar yarandı. Bunlar Azərbaycan cəmiyyətinin gələcək siyasi spektrinin yeni cizgilərini təşkil edəcək siyasi partiyaların rüşeymləri idi.

Qeyd etməliyik ki, yeni siyasi partiyaların yaranmasına başlayan ilk təşəbbüs qrupları AXC-nin öz daxilində formalaşmışdı. *"Bu düşərgədə Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası (VHP), Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (BAXCP), Ümid Partiyası, Böyük Quruluş Partiyası, Azərbaycan Sosial Demokrat Partiyası, Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası və digərləri təmsil olunurdu"* [1,s.121].Bütün bunlar cəmiyyətdə baş verən liberal-demokratik hərəkatın nəticələri kimi də dəyərləndirilə bilər.

Qeyd etməliyik ki, həmin günlərdə həm xalq, həm də siyasi hərəkatın aparıcı qüvvələri və liderlərinin müəyyən edilməsi vəzifəsi qarşıya çıxdı. Əgər xalq H.Əliyevi hərəkatın şəriksiz lideri kimi görürdüsə, siyasi partiyaların blokunda bunu demək çətin idi. Yeni yaranan siyasi partiyalarını təcrübəsizliyi, geniş xalq kütlələrinin hansı siyasi partiyanın ardınca gedəcəyini seçməkdə tərəddüd etməsi, yaxud bunu istəməməsi və digər səbəblər üzündən hələlik bunların heç biri aparıcı siyasi partiya rolunu oynaya bilmirdi.

Tarixi əhəmiyyətli sənəd. Demokratik qüvvələrin təkidlərindən sonra 1991-ci il avqustun 30-da Ali Sovetin növbədənənar sessiyasında gərgin müzakirələrdən sonra *"Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında"* Bəyannamə qəbul edildi [6, s.3]. Bununla yanaşı, parlamentdə qəbul olunmuş qərarla Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin konstitusion əsaslarını yaratmaq üçün Konstitusiyaya Aktının hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Konstitusiyaya Aktı Azərbaycanda on illərlə davam edən, gah dayanan, gah başlayan və davam edən milli azadlıq hərəkatı tarixində meydana çıxmış vacib proqram xarakterli mühüm sənəd idi və o xalqımızı 1920-ci ildən sonra gözlədiyimiz müqəddəs amala daha bir addım yaxınlaşdırdı. Sessiyanın bu münasibətlə qəbul etdiyi sənədin mətnində eyni adda Konstitusiyaya qanununun 2 həftə ərzində hazırlanması haqqında daha bir qərar qəbul edildi. Doğrudur, qanun layihəsinin hazırlanması, texniki, bəlkə də digər səbəblərdən ləngisə də, nəhayət *"oktyabrın 18-də Ali Sovet növbəti sessiyasında qanun qəbul edilməsi"* xalqımıza çoxdan gözlənilən tarixi onu yaşatdı [3]. 1920-ci ildə itirilmiş dövlət

müstəqilliyimizin yenidən bərpası xalqımızın tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri demək idi.

Azərbaycan KP-nin buraxılması. Lakin həmin günə qədər, yəni qalan ay yarım ərzində daha bir neçə siyasi əhəmiyyətli yeniliklər baş verdi. Azərbaycan Respublikası prezidenti A.Mütəllibov 1991-ci ilin sentyabrın 14-də xalq içərisində yox vəziyyətində olan siyasi nüfuzunu bərpa etmək məqsədi ilə daha bir addım atdı. Həmin gün artıq fəaliyyəti formal xarakter daşıyan, *“dövlətin idarəçilik sistemində lüzumsuz qurum olan Azərbaycan KP-nin buraxılması haqqında fərman verildi”* [13, s.280].

Bu, əslində, diqqətə ya rəğbətə layiq olacaq ciddi bir siyasi hadisə deyildi. Azərbaycanda partiya sıralarının kütləvi şəkildə tərk edilməsi hələ qanlı 20 yanvar faciəsindən sonra başlanmış və xalqın əksəriyyətinin daha bu partiyaya, onun təbliğatına inanmadığının əyani sübutuna çevrilmişdi. Azərbaycan KP Moskvanın filialı kimi çoxdan əhali arasında nüfuzunu itirmiş və xüsusi ilə də respublikada prezident vəzifəsinin təsis edilməsindən sonra bütün siyasi təsir və əvvəlki qüdrətindən məhrum olaraq, artıq bir quruma çevrilmişdi. 14 sentyabr fərmanı sadəcə ildən çox davam edən gərəksizliyin, lüzumsuzluğun, əhalinin etimadını itirməyin yalnız rəsmiləşdirilməsindən başqa bir şey deyildi.

Hakimiyyətin növbəti geri çəkilmə addımı. Həmin günlərdə yadda qalan başqa bir hadisə yenilənmiş siyasi durumda xalq arasında nüfuzu tamamilə aşağı düşmüş hakimiyyətin demokratik qüvvələrlə razılaşaraq öz ömrünü bir qədər də uzatmaq naminə növbəti geri çəkilmə addımı idi. Belə ki, 1991-ci ilin oktyabrın 3-də A.Mütəllibovun təşəbbüsü ilə baş tutan hakimiyyət və müxalifət liderlərinin “dəyirmi stolu”nun növbəti raundunda siyasi proseslərin gedişində tərəflərin birgə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə “Milli Şura yaradılması haqqında razılıq əldə olundu[5].

Bu, xalq hərəkətinin iştirakçıları olan siyasi qüvvələr, partiya və cəmiyyətlər dairəsində birmənalı qarşılansa da, hər bir halda hakimiyyətin xalq hərəkətinin tələbləri qarşısında geriçəkilməsi addımı kimi sonuncunun nüfuzunun artmasından xəbər verirdi.

Bu addımı demokratik qüvvələr cəbhəsinin də geri çəkilməsi kimi qəbul edənlər də az deyildi. Bu fikrin doğruluğunu təsdiq edən digər hadisə özünü çox da gözlətmədi. Respublika Ali Sovetinin sessiyasında “Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” qanunun qəbul olunması həmin siyasətçilərin narahatlığını bir daha təsdiq etdi [10]. Həmin qanuna əsasən prezidentə əlavə səlahiyyətlər verilməsi, indi onun Konstitusiyaya əlavələr, düzəlişlər etmək səlahiyyətlər əldə etməsi qanunverici hakimiyyətə paralellilik kimi də qiymətləndirilirdi.

Elə həmin vaxt prezident aparatının təşkili, yerlərdə yeni icra hakimiyyəti vəzifələrinin müəyyən edilməsi, bəzi sosial-iqtisadi xarakterli güzəştlər mövcud rejimin əhali arasında nüfuzunu artırmağa yönəlsə də, lakin bu baş vermədi.

Real siyasi qüvvə yenə də xalq hərəkatının gedişində nüfuzları getdikcə artan demokratik cəbhə və onun liderləri idi.

Dövlət müstəqilliyinin bərpası. *“1991-ci ilin oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya qanunun qəbul edilməsindən dərhal sonra Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya birliyi tərəfindən tanınması prosesi başlanır. İlk olaraq Türkiyə, sonra Pakistan və Rumıniya Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdılar. Bu, böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi”*[4].

Başqa bir mühüm hadisə Ali Sovetin sessiyasında oktyabrın 30-da qəbul edilmiş “Milli Şura haqqında” qanuna dəyişikliklər edilməsi idi. Qanunun ilk variantında Milli Şurada 72 yerdən cəmi 30-nun müxalifətçi deputatlar üçün ayrılmasındannarazılıqların artmasının nəticəsində daha bir addım da geriləyən rəhbərlik noyabrın 26-da Ali Sovet Milli Şura haqqında qanuna yenidən baxdı və bu şuranın səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran bəzi maddələri dəyişdirdi. *“Paritet əsasda 25 nəfər “demblok” nümayəndələrindən və 25 nəfər başqa deputatlardan ibarət Milli Şura yaradıldı”*[5].

Noyabrın 14-də Moskva yaxınlığında Novo-Oqaryova adlı yerdə Azərbaycan da daxil olmaqla 7 respublika liderlərinin görüşündə yeni dövlətlərarası birliyin yaradılmasını nəzərdə tutan “Suveren Dövlətlər İttifaqı” haqqında müqavilənin təklif edilən variantından imtina edildi və *“tərəflər yalnız ilin sonuna qədər vahid bir konfederal dövlətin yaradılacağı haqqında Sazişi imzalamaqbarədə razılığa gəldilər”* [14, s.154].

Bu, o demək idi ki, M.Qorbaçovun gözləntiləri özünü doğrultmadı. Bu, faktik olaraq ittifaqın qalacağını şübhə altına aldı. Bu artıq müstəqillik ideyalarının artıq real sezmələrini göstərirdi.

“1991-ci ilin dekabrın 8-də üç slavyan respublikasının – Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belorus respublikalarının ittifaqdan çıxdıqlarını bəyan etmələri” [15, s.36] və Müstəqil Dövlətlər Birliyini yaratmaları faktiki olaraq “M.Qorbaçovun hakimiyyətinin əvvəllərindən başlamış siyasi oyunun məntiqi nəticəsi kimi SSRİ-nin süqutu demək idi.

Azərbaycanın müstəqilliyi bununla da qəti şəkildə bir daha rəsmiləşərək “dönməz”, “əbədi” oldu. Bu hadisə xalqın tarixində yeni parlaq, azad, sərbəst inkişaf dövrünün - “müstəqillik dövrü”nün əvvəli demək idi.

Nəticə. Yaşadığımız dünya, yaxın və uzaq sərhədlərimizdə baş verən hadisələr dövlət müstəqilliyimiz üçün yeni təhdidlərin tam aradan qaldırılmadığını, yeni təhlükələrin qaynaqlarının qaldığını görməyə, duymağa sövq edir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinin son mərhələsində 3 minə yaxın şəhidlərimizin olması ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsinin necə böyük çətinliklərlə qazandığını bir daha göstərdi. Dövlət müstəqilliyinin bərpasına aparan son 5-6 illik gərgin siyasi mübarizə dövrü, ondan keçən 30 illik dövr bizi hər an sayıq olmağa, baş verəcək təhlükəli anları irəlicədən görüb, qarşısının alınmasını çox vacib vəzifə kimi müəyyən edir.

Araşdırdığımız proses və hadisələrdən nəticələr çıxarılması bir daha göstərir ki, dövlətçiliyimizə, müstəqilliyimizə qarşı yönələn bütün cəhdlərin qarşısı yalnız o halda alınabilir ki, bütün xalq kimliyindən, peşəsindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq milli maraqlarımızın aliliyi, dövlət müstəqilliyimizin toxunulmazlığı ideyası ətrafında vahid cəbhədə birləşə bilsin.

Yanvar faciəsi, qalib gəldiyimiz 44 günlük Vətən müharibəsi belə bir gerçəkliyi də aydınlaşdırdı ki, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında həqiqətlərin yayılması, ümumilikdə Azərbaycanın tanınması, dövlət müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün çox ciddi işlər göstərməliyik.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Aloyeva K.T. Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemində bloklaşma proseslərinin çoxpartiyalı demokratiyanın formalaşmasına təsiri məsələləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. №4. 2015. - s.115-124.
- 2.Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər (1990).[Elektron resurs] / URL: [https://www.wikiwand.com/az/Az%C9%99rbaycan SSR Ali Sovetin%C9%99 se%C3%A7kil%C9%99r \(1990\)](https://www.wikiwand.com/az/Az%C9%99rbaycan%20SSR%20Ali%20Sovetinin%20se%C3%A7kil%C9%99r%20(1990)) [müraciət tarixi: 12.05.2016]
- 3.Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında konstitusiyaya aktı. 18 oktyabr 1991-ci il.[Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6693> [müraciət tarixi:05.12.2018]
- 4.Azərbaycanın taleyini dəyişən gün - 18 oktyabr.[Elektron resurs] / URL: <https://demokratik.az/18097-azerbaycanin-taleyini-deyishen-gun-18-oktyabr.html> [müraciət tarixi: 18.10.2018]
- 5.Dövlət müstəqilliyinin bərpası və qorunub saxlanması.[Elektron resurs] / URL: http://republic.preslib.az/az_a3.html [müraciət tarixi: 16.08.2017]
- 6.Elmanoğlu S.Milli müstəqilliyə aparan şərəfli yol //Azərbaycan. 2009. - 14 mart. - s.3.
- 7.Əmrahov M.İ. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. ADPU. Bakı: 2009. -371 s.
- 8.Həsənov, Əli. 18 oktyabr Müstəqillik haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Aktının qəbuluna dair 5 tezis //Səs. - 2019. -18 oktyabr. - s.5.
- 9.Qasımlı Musa. Azərbaycanın müstəqilliyinin 20 ili: xarici siyasətin formalaşması (1991-2003)// Ayna.- 2011.- 10 sentyabr.- s.19.
- 10.Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 8 oktyabr 1991-ci il.[Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6679>[müraciət tarixi: 19.11.2016]

- 11.1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda törədilmiş faciəli hadisələr haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı.[Elektron resurs] / URL:<http://www.e-qanun.az/framework/8820>[müraciət tarixi: 28.04.2017]
- 12.XX əsrin 90-cı illərində milli-azadlıq hərəkatının gedişində iqtidar - AXС sövdələşməsi/ [Elektron resurs] / URL: <https://sesqazeti.az/news/kivdf/326007.html>[müraciət tarixi: 24.10.2016]
- 13.Агаев Расим, Али-ЗадеЗардушт. Азербайджан: конец второй республики. 1988-1993гг. Баку: 2006. - 615 с.
- 14.Безбородов А., Елисеева Н., Шестаков В.Перестройка и крах СССР. 1985-1993 гг - СПб.: Норма. 2010. - 216 с.
- 15.Юнусов А. Карабах: Прошлое и настоящее. Институт мира и демократии. Баку:2005. - 45 с.